

SÜLEYMAN ATEŞ'İN BAKARA SÛRESİ 62. ÂYETİ TEFSİRİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Gökhan ATMACA*

Öz

Süleyman Ateş çağdaş dönemde yetişmiş İslam bilginlerindedir. İlim dünyasına yaptığı katkılarıyla gündemde olmuş, bazen de bazı fikirleri sebebiyle tepkiler almıştır. Tepki alan fikirlerinden biride Bakara Sûresi 62. âyete yaptığı yorumlardır. Bu çalışma Ateş'in bu âyete yaptığı yorumla, müfessirlerin yorumları ve çağdaş yorumlar üzerine olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Ateş, Bakara, Âyet, Âhiret.

An Evaluation on Suleyman Ates's Tafsir About al-Baqara 2/62

Abstract

Suleyman Ates grown in the contemporary period. The men of Muslim scholars. His contributions to the world of science has been on the agenda. Sometimes due to some of the ideas received responses. The sixty-second verse from Quran Sura is one of them. This verse has been criticized because of his comments. This study on this subject is discussed.

Key Words: Suleyman Ates, al-Baqara, Verse, Life afterdeath.

Giriş

Süleyman Ateş çağdaş dönemde yetişmiş, eserlerinde ortaya koyduğu fikirleriyle zaman zaman gündemde olan İslam bilginlerinden biridir. Ateş'in ilim dünyasına katkısı tartışılmamakla birlikte kendisi bazı konulardaki yorumları sebebiyle çokça tenkide maruz kalmıştır. Onun bu tür görüşleri ilim dünyasında halen tartışmalara konu olmaktadır. Ateş'in tartışma yaratan görüşlerinden biri Bakara Sûresi 62. âyette bahsi geçen Yahûdîler, Hristiyanlar ve Sâbiûler'in ahiretteki durumlarının ne olacağı hususunda yaptığı yorumlardır. Biz de bu çalışmamızda Ateş'in bu âyetteki yorumları üzerinde duracak, müfessirlerin aynı âyeti nasıl yorumladıklarını ele alıp, Ateş'in yorumlarıyla bu yorumlar arasında mukayese yapma imkanı sunmuş olacağız. Bununla beraber çağdaş ilim adamlarından bazılarının aynı âyet hakkındaki görüşleri üzerinde de duracağız.

Bakara Sûresi 62. âyetin bir benzeri Mâide Sûresi 69. âyettir. Bu iki âyet benzer olduğu için çalışmamızda her bir âyetin yorumu üzerinde ayrı ayrı durmayacağız. Nitekim müfessirlerin çoğu bu iki âyetin benzer olması sebebiyle âyetlerle ilgili yorumlarını daha ziyade Bakara Sûresi 62. âyette zikretmişlerdir. Sebebi de bu âyetin Mushaf'taki sıralamada önce olması, mü-

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi (g atmaca@sakarya.edu.tr)

fessirlerin görüşlerini bu âyette vermeleri ve Mâide Sûresi 69. âyette tekrara lüzum görmemeleridir.

A. Bakara Sûresi 62. ve Mâide Sûresi 69. Âyetler

Bakara Sûresi 62. âyetin metni ve meâli şöyledir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz inananlar; Yahûdiler, Hristiyanlar ve Sâbiiler(den) Allah’a ve ahiret gününe inanan ve iyi iş(ler) yapanlara, Rableri katında mükâfat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”

Mâide Sûresi 69. âyetin metni ve meâli şöyledir:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“Şüphesiz inananlar ile Yahûdiler, Sâbiiler ve Hristiyanlardan Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için hiçbir korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır.”

Bakara Sûresi 62. âyet Hz. Musa ve kavminden söz eden âyetlerin arasında geçmekteyken, Maide Sûresi 69. âyet Ehl-i Kitap’tan söz eden âyetlerin arasında yer almaktadır.

B. Bakara Sûresi 62. Âyet’in Nüzûl Sebebi

Kur’ân’daki âyetlerin bir kısmı Hz. Peygamber’e bir sorunun sorulması veya bir hadisenin meydana gelmesinin ardından indirilmiştir. Bu şekilde âyetlerin nâzil olmasına sebep olan durumlara sebep-i nüzûl denilmektedir.¹ Bir hadiseye dayalı olarak nazil olan âyetleri anlamada sebep-i nüzûl oldukça önemli görülmüştür. Nitekim nüzûl sebebini bilmenin önemini Şâtîbî şu sözlerle açıklar: “Nüzûl sebeplerini bilmemek, bazen şüphe ve çıkmazlar içerisine düşülmesine yol açabilir ve bu durum, zâhir olan nasları mücmel hale sokar, bunun sonucunda da ihtilâflar doğar. Bu ise anlaşmazlıklara sebep olabilir.”² Dolayısıyla Bakara Sûresi 62. âyetin daha iyi anlaşılabilmesi için nüzûl sebebini ne olduğuna bakmak gerekmektedir.

Nakledildiğine göre bu âyet, Selmân el-Fârisî’nin (r.a.) arkadaşları hakkında nazil olmuştur. Bir gün Selmân (r.a.), Hz. Peygamber’le konuşurken kendi arkadaşları hakkında, “Onlar namaz kılarlar, oruç tutarlar ve sana

1 Zerkânî, Muhammed Abdülazîm (1953), *Menâhilü’l-irfân fi ‘ulumi’l-Kur’ân*, Mısır ts., I, 99; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1995, s. 115.

2 Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati (790/1388), *el-Muwâfakât fi usûli’-ş-şerî’a*, (Haz. Abdullah Derrâzî), el-Mektebetü’t-Ticâretî’l-Kübrâ ts., III, 348. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İshak Yazıcı, “Nüzul Sebeplerini Bilmenin Kur’ân Tefsirindeki Önemi”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Samsun 1987, ss: 117-128.

inanırlardı. Senin peygamber olarak geleceğine şehâdet ederlerdi.” şeklinde sözler sarf etmiş ve onların akibeti hakkında Hz. Peygamber’den bir beyanda bulunmasını istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Onlar cehennem ehlidirler.” buyurmuşlardır. Bu cevap Selmân’ı (r.a.) oldukça üzümüş ve bunun üzerine Allah bu âyeti inzâl buyurmuştur.³

C. Bakara Sûresi 62. Âyet’in Nesh Edilip Edilmediği

Arapça’da “nesh”, birşeyi iptal etmek, izale etmek,⁴ mânâsına gelir. Terim olarak “nesh”, bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nas ile kaldırmaktır.⁵ İslâm’ın ilk asırlarında Kur’ân’da neshin mevcudiyeti neredeyse herkes tarafından kabul edilmiştir.⁶

İbn Abbas'tan Bakara Sûresi 62. âyetin “*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa asla ondan kabul olunmaz.*”⁷ âyeti ile nesh edildiğine dair bir rivâyet gelmiştir.⁸ Ancak genel kanaat bu âyet-i kerimenin nesh edilmiş olmadığı yönündedir.⁹

-
- 3 Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşir (150/767), *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, (Thk. Ahmet Ferit), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2003, I, 53; Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (310/923), *Câmiü'l-beyânî 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, (Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Kahire 2001/1422, II, 40-45; Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâburî (468/1075), *Esbâbü'n-nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts., s. 15-16; İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'Azîm*, Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşad, Hasan Abbay, Müessesetü Kurtuba, Kahire 2000, I, 431; Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *ed-Dürri'l-mensûr fi tefsîri bi'l-me'sûr*, (Thk. Abullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Kahire 2003, I, 389-394; Âlusî, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah (1270/1854), *Ruhu'l-meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-azîm ve's-seb'i'l-mes'ânî*, İdâretü't-tubâati'l-münîre, Beyrut ts., I, 279.
- 4 Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammad el-Farabi (400/1009), *es-Sihah tâcü'l-luga ve sihâhi'l-arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Beyrut 1990, I, 433; İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, (Thk. Abdülgaffâr Süleymân Bûndarî), Beyrut 1986, s. 6; Râzî, a.g.e., I, 636.
- 5 Cevherî, a.g.e., I, 433; İbn Hazm, a.g.e., s. 7; Râzî, a.g.e., I, 637; Ebü'l-Mensur Abdu'l-Kâhir Bağdâdî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, (Thk. Hilmi Kamil Abdu'l-Hâdî, Dâu'l-Adevî), Umman ts., s. 39; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 122.
- 6 Çetin, “Nesih”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 580. Nesh konusundaki görüşler için bkz. Zerküşî, a.g.e., II, 30-31.
- 7 Âli İmrân 3/85.
- 8 Mâverî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverî*, (Thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim), Beyrut ts., I, 133; Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, II, 163; İbn Teymiyye, Ahmet b. Abdulhalim b. Abdusselâm (786/1328), *Tefsîru âyâtin eşkilat*, (Thk. Abdulaziz b. Muhammed el-Halife), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1996, I, s. 250-251; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, I, 394.
- 9 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 163; İbn Teymiyye, *Tefsîru âyâtin eşkilat*, I, 252-253.

D. Süleyman Ateş'in Bakara Sûresi 62. Âyeti Tefsiri

Ateş, Bakara Sûresi 62. âyetin tefsiri hakkında müfessirlerin genellikle Kitâb ehlinde Allah'a ve âhirete inanmış olan kimselerin ancak Hz. Muhammed'e inanıp Müslüman oldukları takdirde güvene kavuşup, âhirette üzüntüye uğramayacakları kanaatinde olduklarını ifade etmektedir. Âyetin mutlak oluşundan yola çıkan Ateş, Kur'ân'ın tanımladığı biçimde Allah'a ve âhirete inanan herkesin güvene kavuşup üzüntüden kurtulacağını söylemektedir. Bu görüşlerine Âli İmrân Sûresinin 113-115. âyetlerini¹⁰ delil getirmektedir.¹¹ Burada Mâide Sûresi 69. âyete de değinen Ateş sözlerine şöyle devam etmektedir: "Gerek iki kez inmiş bu âyetten, gerek Kur'ân'ın başka âyetlerinden anlıyoruz ki Allah, cennete girmek için üç şart belirlemiştir: 1) Allah'a şirksiz imân, 2) Âhîret gününe imân 3) Sâlih amel: Allah'a ibâdet etmek ve yararlı iş yapmak. İşte bu şartları yerine getiren her kul, Kur'ân'a göre cennetlidir."¹²

Ateş, Mâide Sûresinin 69. âyetinde meseleye tekrar değinmiş ve bu âyetle Bakara Sûresinin 62. âyetinin Allah'a ve âhirete inanıp iyi iş yapan Müslümanların, Yahûdîlerin, Hıristiyanlar'ın ve Sâbiîler'in korku ve üzüntü çekmeyeceklerini söylemiştir. Ateş, Hz. Muhammed'e gelen vahiyleri inkâr eden ve ona düşman olan Yahûdî, Sâbiî ve Hıristiyanlar'ın bir esas üzere olmadıklarını çünkü onların Tevrat ve İncil'in gereklerine ters düştüklerini, Allah'tan indirileni reddettiklerini beyan etmiştir. Ateş'e göre bütün dinlerin ruhu Allah'ın buyruğuna saygı ve O'nun yaratıklarına şefkattir. Ayrıca Kur'ân'ın cennetle müjdelediği Hıristiyanlar, teslise inananlar değildir. Hz. Peygamber devrinde Hıristiyanlardan Allah'ın birliğine inananlar ve yalnız O'na tapanlar da vardı. İşte Kur'ân, bu muvahhid Hıristiyanları da güzel amel yaptıkları takdirde Cennet ile müjdelemiştir.¹³ Başka yerde ise Ateş, Allah'a şirksiz, ahirete şeksiz inanan, salih amelde bulunan, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve Ona gelen Kur'ân'ın da Hakk'ın vahyi olduğunu kabul etmekle birlikte Müslüman olmayıp kendi dini üzere giden insanların da cennete gireceğini söylemektedir. O'na göre bu şekilde Allah'a inanan kimse, sadece Allah'a ibadet ettiği için Müslümandır. Onun eksigi, Hz. Peygamber'in tanımladığı ibadet yöntemini ve din kurallarını kabul etmekle beraber, kendi dininde kalmasıdır. Bu adam, kendi dininde kalsa da yine

10 Âyetler meâlen şöyledir: "Ama hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta durup Allah'ın âyetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten men'ederler; hayır işlerine koşarlar. İşte onlar iyilerdendir. Yapacakları hiçbir iyilik inkar edilmeyecektir. Şüphesiz Allah, korunanları bilmektedir."

11 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989, I, 174-175.

12 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I, 175.

13 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, III, 34.

muvahtiddir. Peygamber'e tabi olmak tevhidin şartı değildir. Kur'ân-ı Kerim'in hiçbir yerinde tevhid, böyle bir şarta bağlanmamıştır.¹⁴ Ateş, bu tezine Hz. Peygamber'in Necâşî'nin ardından gıyaben kıldığı cenaze namazını da delil getirmektedir. O'na göre Necâşî'nin yaptığı, sadece Peygamber'in hak olduğunu kabulden ibaret olup dininden vazgeçmemiş, Müslümanlarla beraber namaz kılmamıştır. Ateş'e göre, Necâşi dininden ayrılmış olsaydı, Hristiyan ülkede hükümdarlığa devam edemezdi. Onun yaptığı, Peygamber'in doğruluğunu, Kur'ân'ın vahy olduğunu kabulden ibaret idi. Sadece bu kadarı, onun ebedi saadeti için kafi görülmüştür. Buradan yola çıkan Ateş, Allah'ın geniş rahmetini daraltmaya hiç kimsenin hakkı yoktur, demektedir.¹⁵

Ateş, Tefsiri'nde başka bir yerde ise şunları söyler: "Bakara 62, Âli İmrân 113-114, özellikle Âli İmrân 55. âyeti¹⁶ İsa'ya tabi olanların, ta kıyamete kadar inkar edenlerin üstünde tutulacağını dolayısıyla Hristiyanlığın kıyamete dek süreceğini kanıtlar. Bütün bu âyetlerden ve benzerlerinden anlıyoruz ki Allah'a kulluk eden, ahirete inanan ve ellerinde bir ilahi kitapları, bir şeriatleri bulunan toplumlar, mutlaka kendi dinlerini bırakıp Hz. Muhammed'e tabi olmakla yükümlü tutulmamışlardır. Onların kendi dinlerinin hükümlerine göre yaptıkları ibadetler de Allah katında makbuldür ve onlar yaptıkları iyiliklerin, hayırların karşılığını göreceklidir. Nitekim Kur'ân'da Âli İmrân 115. âyet var."¹⁷ Görüldüğü üzere Ateş, Bakara Sûresi 62. âyette yaptığı yorumlara sadece bu âyete dayanarak varmamıştır. Bilakis bahsi geçen âyetlerle birlikte Bakara Sûresi 285, Nisâ Sûresi 163, Bakara Sûresi 131-133, 136, Mâide Sûresi 112, En'âm Sûresi 12, A'râf Sûresi 156. âyetleri de görüşlerine delil olarak getirmiştir.¹⁸ A'râf Sûresi 156. âyetin ardından, Allah'a şirksiz, ahirete şeksiz inanan ve salih amel yapan her ilahi din mensubunun cennetle müjdelendiğini ifade etmiştir.¹⁹ "(İş) Ne sizin kuruntularınızla, ne Kitap ehlinin kuruntularıyla olmaz. Kötülük yapan, onunla cezalandırılır ve kendisine Allah'tan başka ne dost, ne de yardımcı bulamaz. Erkek veya kadından her kim inanarak güzel işler yaparsa, işte öyle kimseler cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratıl-

14 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 527.

15 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IV, 528.

16 Âyet meâlen şöyledir: "Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim."

17 Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VI, 443-444.

18 Süleyman Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", İslâmî Araştırmalar, Cilt 3, Sayı: 1, Ocak 1989, s. 7-8. Ateş makalesinde diğer bazı âyetleri de görüşlerine delil olarak getirmiştir. Bkz. a.y. s. 8-23.

19 Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", s. 8.

mazlar."²⁰ meâlindeki âyetlerden yola çıkan Ateş'e göre Bakara Sûresi 62. âyet ve Mâide Sûresi 69. âyet, Arabistan'da bilinen din mensuplarının Nisa Sûresi 123-124. âyetlerdeki prensiplere bağlı kalmaları halinde cennete gideceklerini ifade etmektedir.²¹

E. Müfessirlerin Âyeti Ele Alış Biçimi

Müfessirlerin bu âyetle ilgili açıklamalarını iki başlık altında ele alabiliriz. Birincisi bu âyette geçen terimlerin tefsirleri, ikincisi ise âyette bahsi geçen grupların ahiretteki durumları hakkındaki görüşleri:

1. Âyette Geçen Terimler

1.1. İman edenler (آمَنُوا):

"İman edenler" den kimlerin kastedildiği ihtilaflıdır. Bu konudaki görüşler şunlardır:

a) Bu kimseler Hz. Peygamber gönderilmeden önce Yahûdilik ve Hristiyanlık'ın batıl itikadlarından uzak durmuş ve Hz.İsâ'ya inanmış kimselerdir. Meselâ; rahib Bahîrâ, Habîbu'n-Neccâr, Selmân-ı Fârisi, Ebu Zerr el-Gifârî,²² Zeyd b. Kuss b. Sâide, Amr b. Nüfeyl, Varaka b. Nevfel gibi.²³

b) Allah Teâlâ, bu sûrenin öncesinde, münafıkların yolunu, sonra da Yahûdiler'in yolunu anlatmıştır.²⁴ Buna göre Allah'ın bu âyetteki "iman edenler" ifadesinden maksat, kalpten değil de "lisânen (zahiren) imân etmiş" kimselerdir. Bunlar da münafıklardır.²⁵ Buna göre Allah Teâlâ, burada önce münafıkları, sonra Yahûdiler'i sonra Hristiyanlar'ı, daha sonra da Sâbiiler'i saymıştır. Bu nedenle sanki Allah Teâlâ: "Bu batılıclardan kim

20 Nisâ 3/123-124.

21 Ateş, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", s. 8-9.

22 Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (606/1209), *Tefsîru'l-Kebîr= Mefâtihü'l-gayb*, Daru'l-fikr, Beyrut 1981, III, 112; Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi (741/1341), *Lübâbü't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*, Beyrut 1979/1399, I, 67.

23 İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (541/1147), *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Lübnan 1993/1413, I, 156; Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (606/1209), *Tefsîru'l-Kebîr= Mefâtihü'l-gayb*, Daru'l-fikr, Beyrut 1981, III, 112. Benzer bir görüş için bkz., İbn Teymiyye, *Tefsîru âyâtin eşkilat*, I, 246.

24 Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, III, 112; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, I, 67.

25 Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmi'zî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*, (Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi), Riyad 1998/1418, I, 276; İbn Atıyye, *Veciz*, I, 156; Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 158; Beydâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut ts., I, 333-334; Ebusuûd, Kâdi'l-Kudât Mahmut (982/1574), *Tefsîru ebi's-suûd*, (Thk. Abdulkadir Ahmet Ata, Mektebetü Riyadî'l-Hadîs, Riyad yy., I, 183.

hakiki olarak imân ederse, Allah katında mü'minlerden olur." demektir. Bu görüş Süfyan es-Sevrî'ye aittir.²⁶

c) Allah'ın "İman edenler" ifadesinden muradı, gerçekte Hz. Muhammed'e inanan kimselerdir. Bu ifade geçmişle alâkalıdır. Daha sonra gelen "Kim Allah'a imân ederse" ifadesi ise gelecekle ilgilidir. Buna göre bunların manası, "Bundan önce imân eden, imânını sürdüren ve gelecekte de sürdüreceği olan kimseler..." demektir. Bu görüş, kelimcılara aittir.²⁷

d) Peygamberleri ve Allah tarafından getirdiklerini tasdik edenler, demektir.²⁸

e) Münafık olmayıp imanlarında sadık olan ve bu imanlarını da ikrar edenler kastedilmektedir.²⁹

1.2. Yahûdîler (هَادُوا):

"Hâdû" kelimesinin manası hususunda şu görüşler beyan edilmiştir:

a) İsrailoğulları buzağıya tapmışlar,³⁰ Hz. Musa'nın ikazıyla tevbe etmişler ve: "Ya Rabbi biz tevbe ederek sana döndük."³¹ demişlerdir. Bundan ötürü Yahûdî ismini almışlardır.³²

b) Benî İsrâil, Hz. Yakub'un en büyük çocuğu olan Yehûda'ya nisbet edildikleri için "Yahûdî" diye isimlendirilmiştir. Araplar kelimeyi Arapça bir şekle sokmak için "dâl" harfi ile telâffuz etmişlerdir. Çünkü onlar Arapça olmayan isimleri, dillerine aktardıkları zaman bazı harflerini değiştirirler.³³

c) Amr b. Âlâ şöyle demiştir: Onlar Tevrat'ı okurken sallandıkları için sallanma manasına gelen bu isimle isimlendirilmişlerdir.³⁴

d) Tevbelerine ve birbirlerine karşı dostluklarına binâen bu adı almışlardır.³⁵

1.3. Hristiyanlar (النَّصَارَى):

Bu kelimenin iştikakı hususunda da birkaç görüş vardır:

26 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112.

27 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112.

28 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 32.

29 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 53; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, I, 131.

30 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112.

31 Âraf 7/156.

32 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 32; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 158.

33 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 158.

34 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112.

35 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-'Azîm*, I, 432.

a) Hz.İsâ'nın doğduğu,³⁶ konakladığı³⁷ ve bu din mensuplarının³⁸ yaşadığı kasabanın adı "Nâsıra"dır. Bundan dolayı Hristiyanlar da bu kasabaya nispet edilerek isimlendirilmişlerdir.³⁹

b) Birbirleriyle yardımlaşmaları için "yardımlaşmak" manasına gelen ensâr (أنصار) dan dolayı bu ismi almışlardır.⁴⁰

c) Hz. İsâ, havarilerine "Allah yolunda bana yardım edecek olanlar (ensârım) kimlerdir?"⁴¹ demiş⁴² ve onlarda Hz. İsâ'ya yardım etmişler, bu nedenle de bu isimle isimlendirilmişlerdir.⁴³

1.4. Sâbiüler (الصَّابِئِينَ):

es-Sâbiûn (الصَّابِئُونَ) terimi Sâbi' (صابئ) kelimesinin çoğulu olup mânâsı "Dinini bırakıp başka bir dine dönen" demektir.⁴⁴ Bu manada Araplar da Hz. Peygamber'i "Sâbiû" diye isimlendirmişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber, Araplara inandıkları dinden başka bir din göstermiştir.⁴⁵ Buna göre Sâbiû'ler kitap ehli'nin dininden çıkmış olan kimselerin adıdır.⁴⁶

Başka bir görüşe göre Musul civarında yaşayan ve "La İlähe İllallah" diyen; fakat herhangi bir dine ve kitaba uymayan, hiçbir amel işlemeyen ve Resûlullah'a da iman etmeyen bir topluluk olarak da nitelendirilmişlerdir. Bundan ötürü Mekkeli müşrikler ilk başlarda Hz. Peygamber ve ashabı için bu terimi kullanmışlardır.⁴⁷

Sâbiülerin kimliği ile ilgili farklılıkların yanı sıra inançlarıyla ilgili de müfessirler farklı kanaatlere sahiptirler. Müfessirlerin, Sâbiülerin itikadları hakkındaki görüşleri şöyledir:

a) Kestikleri hayvanlar yenilmeyen ve kadınları ile evlenilmeyen⁴⁸ Mecûsî ve Yahûdiler'den⁴⁹ bir gruptur.⁵⁰

36 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 34.

37 Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 160.

38 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 33; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 160..

39 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 32; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 160; İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 432.

40 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 32; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 160; İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 432.

41 Sâf 61/14.

42 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 34; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 160; İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 432.

43 Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 277.

44 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 34; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112.

45 Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

46 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

47 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 36.

48 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 36; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

49 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 36; Râzî, *Mefâtiühü'l-gayb*, III, 112.

b) Meleklerle tapan, aynı zamanda kibleye doğru dönüp namaz kılan ve Zebûr okuyan bir kavimdir.⁵¹

c) Meleklerle tapan ve her gün beş kere güneşe doğru ibâdet eden kimselerdir.⁵²

d) Kitap ehlinde bir gruptur.⁵³

e) Irak'ın ötesinde bir kavim olup bütün peygamberlere inanırlar ve her yıl otuz gün oruç tutarlar. Yemen'e doğru günde beş vakit namaz kılarlar.⁵⁴

f) Sâbiûler ne Yahûdî ne Hristiyan ne Mecûsî ve ne de müşrik olan bir kavimdir. Onlar kendi fitratları üzere kalmışlardır. Tâbi olup uyguladıkları bir dinleri yoktur.⁵⁵

g) Peygamberin çağrısının kendisine ulaşmadığı kimselerdir.⁵⁶

h) Sâbiûler, dinleri Hristiyanlara benzeyen bir topluluktur. Şu kadar var ki onların kiblesi güney rüzgarının estiği tarafa doğrudur. Bu görüşe göre Sâbiûler Nuh'un (a.s.) dini üzere olan kimselerdir.⁵⁷

i) Sâbiûler; Mecûsîler, Yahûdîler⁵⁸ ve Hristiyanlar arasında bir kavim olup dinleri yoktur.⁵⁹

j) Sâbiûleri yıldızlara tapan bir taife⁶⁰ olarak kabul eden bir görüşe göre Sâbiûlerin inancı hakkında iki ayrı fikir vardır. Birincisine göre kâinatın yaratıcısı Cenâb-ı Allah'dır. Ancak O, bu yıldızlara ta'zim edilmesini ve onların ibâdet, duâ ve ta'zim için kible kabul edilmelerini emretmiştir.⁶¹ İkincisine göre Allah felekleri ve yıldızları yaratmıştır. Fakat âlemdeki hayır, şer, sıhhat ve hastalık gibi şeyleri idare eden, düzenleyen ve yaratan bu yıldızlardır. Bundan dolayı insanların, onlara ta'zim etmesi gerekir. Çünkü bunlar âlemi idare eden ilâhlardır. Hem bu yıldızlar da Allah'a ibâdet ederler.⁶²

50 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 36; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

51 Mukatîl b. Süleyman, I, 53; İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (327/938), *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm müsne'den 'an Resûlullah ve's-sahâbe ve't-tabîin*, (Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mekke 1997/1417, I, 128; Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 37; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 433.

52 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112.

53 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 37; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

54 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 128; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 433.

55 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 434.

56 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 434.

57 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 128; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 161.

58 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 432.

59 İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 432.

60 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 113. Râzî bu görüşün en doğru görüş olduğunu ifade eder. Bkz. a.y.

61 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 113; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 162.

62 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 113.

2. Yahûdîler, Hristiyanlar ve Sâbiîler'in Ahiretteki Durumları

Yahûdîler'in, Hristiyanlar'ın ve Sâbiîler'in dinleri üzerine devam ederek Allah'a ve ahirete iman etmeleri halinde mümin sayılıp sayılmayacakları ve ahiretteki durumlarının ne olacağı tartışmaya sebep olmuştur. Tartışmanın çıkış noktası ise araştırmamızın konusu olan Bakara Sûresi 62. âyetin "Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi iş(ler) yapanlara, Rableri katında mükâfat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir." kısmıdır. Bir görüşe göre "Allah'a ve ahiret gününe iman edenler" den maksat; Allah'ı tasdik eden, öldükten sonra dirilmeyi, kıyamet gününü ikrar eden kimselerdir.⁶³ İbn Atıyye ve Kurtubî'ye göre ise Allah'a ve ahirete iman içerisine, Peygamberlere, kitaplara ve öldükten sonra dirilişe iman dahildir.⁶⁴ Dolayısıyla onlara göre Hz. Muhammed'e iman şarttır.

Bazı müfessirler ise söz konusu ayetteki "İman edenler" ifadesinden halis bir şekilde İslam dinine girmenin kastedildiğini söylerler.⁶⁵

Bir kısım İslam bilginine göre âyette zikredilen "Şüphesiz inananlar; Yahûdîler, Hristiyanlar ve Sâbiîler(den)" buyruğuyla, Hz. Muhammed'e ve onun Allah katından getirdiklerine iman edenler kastedilmiştir.⁶⁶ Yine bir kısım İslam bilginine göre Ehl-i Kitap olan Yahûdîler, Hz. İsa'ya kadar Tevrat'a sarıldıkları müddetçe mümin sayılırlar. Hz. İsa geldikten sonra ona iman etmeyenler hüsrandadırlar. Hristiyanlar da Hz. Muhammed gelinceye kadar Hz. İsa'ya uydukları takdirde mümin sayılırlar.⁶⁷ Hz. Muhammed geldikten sonra ona iman etmek zorundadırlar.⁶⁸

Râzî'ye göre, Allah, âyette geçen fırkaların dalâletlerinden vazgeçip hak dini tasdik ettikleri zaman, onların imanlarını ve taatlarını kabul edeceğini ve onları huzurundan kovmayacağını belirtmiştir. Allah kendisine imân ettikleri takdirde âhirette onlara mükâfat vereceğini açıklamıştır. Yani "Allah'a imân etme" ifadesine, Allah'ın vâcib kıldığı şeylerden olan peygamberlerine imân girdiği gibi "Âhiret gününe imân etmek" ifadesine de âhiretle ilgili bütün hükümler girer.⁶⁹

63 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 37-38.

64 İbn Atıyye, *Veciz*, I, 158; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 162.

65 Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 277; Beydâvî, Ebû Saîd Nasırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Envârü't-tenzil*, I, 334; Âlusî, *Rûhu'l-meânî*, I, 280.

66 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 38, 39.

67 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 38,40; İbn Atıyye, *Veciz*, I, 156; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 431.

68 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, II, 38,40; İbn Atıyye, *Veciz*, I, 156; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 112; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, II, 162; Hâzin, *Lübâbü't-te'vil*, I, 67; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I, 196-199.

69 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, III, 113. Benzer görüş için bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 196-199; 373-375.

Râzî, âyette geçen “Onlara korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır” buyruğu hususunda şöyle demiştir: “Allah, dünyevî meselelerde onlardan korku ve üzüntüyü kaldıracaklarını kastetmiştir. Bazı âlimler ise Allah’ın bunu, uhrevî sevap hususunda söylediğini belirtmişlerdir.” Bu ikinci görüş Râzî’ye göre daha doğrudur. Çünkü ona göre buradaki ifade, nefy hususunda umûmî bir ifadedir. Korku ve üzüntünün olmaması dünyada iken bilhassa mükellefler için söz konusu değildir. Nitekim onlar her vakit ya dünyevî veya uhrevî bir sebepten dolayı üzüntü ve korku içerisinde dirler. Bu nedenle Allah, sanki onlara âhirette mükâfaat vaat etmiş ve sonra bu mükafatın “korku ve endişelerden uzak olacağını” açıklamıştır. Bu da onların mükafatlarının ebedî olmasını gerektirir. Çünkü onlar o nimetin sona erebileceğini farz etselerdi büyük bir üzüntü yaşarlardı.⁷⁰

Müfessirlerden İbn Teymiyye bazı kimselerin söz konusu âyetten burada zikredilen zümrelerin kurtulacaklarını anladıklarını ve hataya düştüklerini, ayetin Hz. Muhammed’in Peygamberliğinden öncesini anlattığını ifade etmiştir. O âyetin nüzûl sebebi dairesinde anlaşılması gerektiğini söylemiştir.⁷¹ Şevkanî ve Merağî ise söz konusu zümrelerin Hz. Muhammed’e ve Kur’ân’a tâbi olmakla kurtuluşa ereceklerini söylemiştir.⁷² Son yüzyılın müfessirleri de son din olan İslam’a tâbi olanların kurtuluşa ereceklerini, Hz. Muhammed’i inkar edenlerin ise imansız olacaklarını beyan etmişlerdir.⁷³

F. Ateş’in ve Müfessirlerin Görüşlerinin Karşılaştırılması

Ateş, Bakara Sûresi 62. âyette bahsedilen zümrelerin cennete gideceğini ifade ederken bu âyetin yanında birçok âyeti kendisine delil getirmiştir.⁷⁴ Konumuz esas olarak Bakara Sûresi 62. âyet olduğu için bu çerçeveden mesele-ye bakacak olursak, Ateş’in görüşlerine birkaç husus üzerinden eleştiri getirilebilir:

Birincisi, Ateş’in bu âyeti yorumlarken, âyetin sebab-i nüzûlünü göz ardı etmesidir. Halbuki âyetleri anlamada sebab-i nüzûl oldukça önemlidir. Bu

70 Râzî, *Mefâtihi’l-gayb*, III, 113.

71 İbn Teymiyye, *Tefsîru Âyâtin Üşkilat*, s. 242-243.

72 Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî (1250/1834), *Fethü’l-kadir: el-câmiu’ beyne femeyi’r-rivâyeti ve’l-dirâyeti min ilmi’t-tefsîr*, Beyrut ts., I, 93-94; el-Merâğî, Ahmet Mustafa, *Tefsîru’l-Merâğî*, Matbaatu Mustafa el-Bânî, 1946 yy., I, 129.

73 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 373-375; Seyyid Kutub, *Fizilâli’l-Kur’an*, Akit Yayınları, İstanbul ts., I, 157; Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn (1332/1914), *Mehâsinu’te’vîl*, I. Baskı, yy. 1957, II, 141; İbn Âşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî (1394/1973), *Tefsîrû’l-tahrîr ve’l-tenvîr*, Dâru Sahnun, Tunus, 1997, I, 539.

74 Ancak çağdaş bazı ilim adamları buna karşı çıkmıştır. Örnek olarak Bkz. Talat Koçyiğit, *Cennet Mü’minlerin Tekelindedir*, İslâmî Araştırmalar, Cilt: 3, Sayı: 3, Temmuz 1989, s. 88-89.

âyetin sebebi nüzûlüne bakılınca âyette zikredilen zümrelerle kimlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. O da geçmişte yaşamış din mensuplarıdır.

İkincisi ise, Ateş'in vardığı bu sonuca geçmiş müfessirlerin hiç birisi ulaşmamıştır. Burası önemli bir husustur. Müfessirler âyeti adeta kelime kelime tahlil etmişler, ancak Ateş'in ulaştığı sonuca varmamışlardır. Dahası Müfessirlerden bir kısmı bu âyetin burada zikredilen zümrelerin hâlihazır-daki inançlarıyla cennete gideceği algısına yol açmaması gerektiğini açıkça vurgulamıştır. Bunları söylemekle geçmişte varılamayan bir sonuca günümüzde varılamaz demek istemiyoruz; ama hadisenin bu boyutunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Ebette ki Kur'ân her devre, her insana hitap edecektir. Her insanın algısı, yorumu, kendi kabiliyetine ve bilgi birikimine göre de değişecektir. Ancak burada söz konusu bir İslam geleneği vardır. Onlar niçin böyle bir sonuca varmamışlardır. Onların birikimi, algısı mı farklıdır, başka şey mi vardır? Birikimleri ve kabiliyetleri hususunda şüphe götürmez bir nicelik ve nitelik olduğu aşikardır. O halde algıda farklılık olduğu açıktır. Dolayısıyla Ateş'in Bakara Sûresi 62. âyete bakarak vardığı sonuca geçmiş ilim adamları, müfessirler varmamışlar, âyetin sebebi nüzûlünü önemsemişler ve görüşlerini bu doğrultuda serdetmişlerdir.

Üçüncüsü “Allah katında hak din, İslâm’dır. O Ehl-i Kitabın ihtilâfları, kendilerine gerçeği bildiren ilim geldikten sonra, sırf aralarındaki haset ve ihtiras yüzünden olmuştur. Allah’ın âyetlerini inkâr edenler bilsinler ki, Allah onların hesabını çabuk görür.”⁷⁵, “Sizin yanınızda bulunan Tevrat’ı tasdik etmek üzere indirdiğim Kur’ân’a iman edin, onu inkâr edenlerin başını siz çekmeyin. Âyetlerimi az bir fiyatla, yani dünya menfaati karşılığında satmayın. Asıl Bana karşı gelmekten sakının.”⁷⁶, “Deyiniz ki: “Biz Allah’a, bize indirilen Kur’ân’a, Keza İbrâhim’e, İsmâil’e, İshak’a, Yâkub’a ve onun torunlarına indirilene ve yine Mûsâ’ya, İsâ’ya; hülâsa bütün peygamberlere Rab’leri tarafından verilen kitaplara iman ettik. Onlar arasında asla bir ayırım yapmayız. Biz yalnız O’na teslim olan Müslümanlarız.”⁷⁷, “Peygamber, Rabbi tarafından kendisine ne indirildi ise ona iman etti, müminler de! Onlardan her biri Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman etti. “O’nun resullerinden hiç birini diğerinden ayırt etmeyiz.” dediler ve eklediler: “İştittik ve itaat ettik ya Rabbenâ, affını dileriz, dönüşümüz sanadır.”⁷⁸ “Allah’a ve Resulüne itaat edin ki merhamete nail olasınız”⁷⁹ “Kim de Allah’a ve resulüne isyan eder ve Allah’ın sınırlarını aşarsa, Allah onu da ebedî kalmak üzere ateşe koyar.

75 Âli İmrân 3/19.

76 Bakara 2/41.

77 Bakara 2/136.

78 Bakara 2/285

79 Âli İmrân 3/132.

Hem onu zelil ve perişan eden bir azab vardır.”⁸⁰, “Allah’a ve Peygamberine karşı gelenler; işte onlar, en alçak kimselerle beraberdirler.”⁸¹ “Onlara: “Allah’ın indirdiği bu Kur’ân’a da iman edin!” denildiği vakit: “Biz sadece bize indirilene inanırız!” derler. Kur’ân, ellerindeki Tevrat’ı tasdik eden hak kitap olmasına rağmen, kendi kitaplarından başkasını inkâr ederler. Onlara de ki: “Size gönderilen Tevrat’a inana iddianızda samimi iseniz, peki ne diye daha önce, Allah’ın nebîlerini öldürüyordunuz?”⁸² gibi âyetler Hz. Peygamber’e iman etmenin şart olduğunu göstermektedir.

Dördüncüsü ise bu mevzuda hadislere bakılmamış olmasıdır. Halbuki Kur’ân’ı anlamada Hz. Peygamber’in hadisleri önemlidir. Mesela “Nefsimi elinde tutan (Allah'a) kasem olsun ki, bu ümmetten her kim ister Yahudi ister Hristiyan olsun beni iştir, sonra da bana gönderilenlere inanmadan ölecek olursa mutlaka cehennem ehlinden olacaktır.”⁸³ hadisi ve buna benzer hadisler hiç değinilmemiştir. Bunun yanı sıra sahabenin bu zümrelere bakışı önemlidir. Örneğin Hz. Ömer Şam’a yaptığı bir seyahati esnasında, oldukça yaşlı, saç başı birbirine karışmış bir rahibin mabedine uğramış, rahip yanına gelince, Hz. Ömer ağlamaya başlamıştır. Kendisine: “Ey Mü’minlerin Emiri, niçin ağlıyorsun?” diye sorulunca: “Bu zavallı bir hedefe varmak istedi, onu tutturamadı. Bir şeyler ümit etti, umduğunu elde edemedi.” demiş ve ardından: “Yüzler var ki, o gün korkulu ve zelildir, amel etmişler, yorulmuşlardır.”⁸⁴ buyruklarını okuyarak: “Yüce Allah’ın bu kavlini hatırladım. İşte beni ağlatan budur.” demiştir.⁸⁵ Hz. Ömer, bu âyetleri Hristiyan din adamına yormasıyla âyetin kapsamına Hristiyanların da girdiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla böyle önemli bir konuda Hz. Peygamber’in hadislerinin ve ashabının görüşlerinin ne olduğu önem arz etmektedir.

G. Ateş’in Görüşlerine Çağdaş Tepkiler

Ateş’in geçmiş din mensuplarının ahiretteki durumlarına yönelik tespitine çağdaşları da çeşitli tepkiler vermişlerdir. Buna tepki gösteren ilim adamlarından biri Sâbûnî’dir. Sâbûnî, Ateş’in “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir” başlıklı makalesinden yola çıkarak öncelikle Ateş’in makalesinin başlı-

80 Nisâ 4/14.

81 Mücâdele 58/20.

82 Bakara 2/91.

83 Müslim b. el-Haccac, Ebü’l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî (261/875), *Sahihü’l-Müslim*, Dâru Taybe, Riyad 2006, “İman”, 240.

84 Ğâşiye 88/2-3.

85 Abdurrezzâk es-San’ânî, el Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm (211/827), *Tefsîrü’l-Kur’ân*, (Thk. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1410/1989, III, 369; Hâkim Nisâburî, Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyi Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut 1990/1411, II, 567; İbn Atıyye, *Veciz*, V, 472; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’an*, XX, 27; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ani’l-Azîm*, IV, 537.

ğının insanı şaşırttığını ve dehşete düşürdüğünü; Müslümanlar'ın cennetin tekellerinde olduğunu hiç öne sürmediklerini, bilakis bu iddianın Yahûdî ve Hıristiyanlara ait olduğunu ve bunun da Kur'ân-ı Kerim'de "*Yahûdî veya Hıristiyan olmayan kimse elbette cennete girmeyecek, dediler. Bu onların bir kuruntusudur. Sen de onlara: 'Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin' de.*"⁸⁶ şeklinde ifade edildiğini söylemiştir. Sâbûnî bu eleştirisiyle kalmamış, diğer din mensuplarının ahiretteki durumu hakkında da Kur'ân'ın cennete girmek için birtakım şartlar belirlediğini, bunların Allah'a, kitaplara, peygamberlere, âhiret gününe ve Kur'ân-ı Kerim'in getirdiği her şeye, tahrif etmeden, sapırmadan ve değiştirmeden, "işittik ve îmân ettik" teslimiyetiyle inanmak olduğunu belirtmiştir. Sâbûnî, Bakara Sûresi 285. âyete atıf yaparak Peygamberler arasında ayırım yapmanın manasının onların bazılarını inanıp bazılarını inanmamak olduğunu, nitekim Allah Teâlâ'nın başka bir âyette "*O kimseler ki ne Allah'ı tanırlar ne rasûllerini ve o kimseler ki Allah'ı tanıdığını iddia edip rasûllerini tanımayarak, Allah ile elçilerini birbirinden ayırmak isterler. Ve o kimseler ki 'rasûllerin bazısına îmân ederiz, bazısını reddederiz' derler ve böylece îmân ile küfür arasında bir yol tutmak isterler. İşte bunlar gerçek kâfirlerin ta kendileridir.*"⁸⁷ buyurduğunu ifade ederek, bütün müfessirlerin bu âyette Yahûdî ve Hıristiyanlar'ın kastedildiğinde hem fikir olduklarını, zira peygamberlerin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddedenlerin onlar olduğunu ifade etmektedir.

Sâbûnî görüşlerini diğer dini naslarla delillendirmekte ve cennete girmenin olmazsa olmaz şartının, Hz. Muhammed'e îmân etmek ve Allah'tan getirdiği her şeye tâbi olmak şeklinde özetlemektedir. Bu görüşünü de "*Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Rasûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'ân'a) uyanlar var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*"⁸⁸ âyetiyle delillendirmekte ve bu âyette geçen "Rasul" den kastın Hz. Muhammed olduğunu ifade etmektedir. Sâbûnî daha sonra Ateş'in Bakara Sûresi 62. âyetini yanlış anladığını ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'in Tevrat'tan bazı sayfalar okuduğunu gördüğünde kendisine uyarılarda bulunduğu bahsetmiştir.⁸⁹

86 Bakara 2/111.

87 Nisâ 3/150.

88 Âraf 7/157.

89 Söz konusu rivâyet için bkz. Abdürrezzâk es-San'ânî, el Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hem-mâm (211/827), *Musannef*, (Thk. Habiburrahman A'zami), Beyrut 1403, "Kitabu Ehli'l-Kitabın", X, 313; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1992/1413, II, 135; Âlusî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh

Sâbûnî, Ateş'in benzer hataya Maide Sûresi 69. âyette de düştüğünü, O'nun Hristiyanların, İslâm'a girmeyerek kendi dinlerine tâbi olmaya devam etseler bile Allah'ın onları övdüğünü sandığını ve bu âyetin kendisine delil olduğunu düşündüğünü yani Hz. Muhammed'e tâbi olmayarak kendi dînine bağlı kalan Hristiyanların ehl-i îmândan olduğunu ileri sürerek hataya düştüğünü ifade etmektedir. Sonuç olarak, Allah'a küfredenlere karşı rahmet konusunda ifrata düşülmemesini, zîra Ateş'in, Allah'ın kulları üzerine Allah'tan daha merhametli olamayacağını, şâyet Allah, diğer din mensuplarının hak dîn olan İslâm'a girmemeleri durumunda cehenneme gireceğine hükmetmişse, bir Âdemoğlunun kalkıp Allah'a muhâlefet ederek "kesinlikle cennete girmeliler" demesinin mümkün olmadığını ve buna gücünün de yetmeyeceğini, insanların en çok zararda olanının Allah'ın dîninden yüz çevirerek dînini dünya ile değiştiren olduğunu ifade ederek sözlerini tamamlamıştır.⁹⁰

Ateş'e gelen tepkilerden biri de Talat Koçyiğit'e aittir. Koçyiğit "*Cennet Mü'minlerin Tekelindedir*" başlıklı bir çalışma yayınlayarak Ateş'i eleştirmiştir. Koçyiğit, İslâm'ın iman ve amel üzerine bina edildiğini amel olmadan imandan, iman olmadan da amelden bahsedilemeyeceğini vurgulamış ve buna yönelik olarak iman-amel ilişkisini içeren Bakara Sûresi 177, Nahl Sûresi 97, Rûm Sûresi 45, Meryem Sûresi 60, Tâ-hâ Sûresi 82, Kasas Sûresi 67 Sebe' Sûresi 37, Furkân Sûresi 70, Bakara Sûresi 25, Bakara Sûresi 277. âyetleri delil olarak zikretmiştir. Daha sonra söz konusu âyetlerde geçen imanla kastedilenin ne olduğunun anlaşılabilmesi için yine Kur'ân'a başvurulması gerektiğini ifade eden Koçyiğit, "*Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz."* Şöyle de dediler: "*İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır.*"⁹¹ âyeti ve "*Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.*"⁹² âyetinden bahsederek iman içerisine Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanmanın dahil olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra da bu

(1270/1854), *Ruhu'l-meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-azim ve's-seb'i'l-mes'ânî*, Beyrut ts., I, 244. Söz konusu hadise hakkında farklı rivâyetler için bkz., Gökhan Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.

90 <http://inkisaf.net/sayi-04/suleyman-atesin-cennet-kimsenin-tekeline-degildir-baslikli-makalesinin-tenkidi.aspx>. (erişim: 28.03.2012).

91 Bakara 2/285.

92 Nisâ 4/136.

iman dairelerini tek tek izah eden Koçyiğit, Ateş'in görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.

Koçyiğit, Ateş'in Bakara Sûresi 62. âyeti ve Maide Sûresi 69. âyeti kendi görüşlerine mesnet kıldığını; ancak bu âyetlerin siyak ve sibakına bakmadığını, nerede ve ne maksatla nazil olduğunu hiç dikkate almadığını ifade etmektedir.⁹³

Bakara Sûresi 62. âyetle ilgili görüş ifade eden ilim adamlarından biri de Abdulaziz Bayındır'dır. Bayındır, bu âyeti "*İman etmiş olanlar; Yahûdi, Hıristiyan ve Sâbiû (olup kendilerine Son Elçi'nin tebliği ulaşmamış) olanlar; işte bunlardan kim (şirk koşmadan) Allah'a ve Ahiret gününe inanır ve iyi işler yaparsa, onların ödülleri Rableri katındadır. Üstlerinde ne bir korku olur, ne de üzülmeler.*" şeklinde anlamak gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda Bakara Sûresi 62. âyetle Maide Sûresi 68. ve 69. âyetlerle bağ kurduktan sonra Araf Sûresi 157. âyeti delil getiren Bayındır, İslam'la karşılaşan herkesin Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ın getirdiği hükümleri kabul etmesi ve yerine getirmesi gerektiğini yani Müslüman olması gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁴

Mustafa Öztürk ise Bakara Sûresi 62. âyetin meâlinde yaptığı açıklamalarda bu âyetin Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Müslümanlar ile özellikle Yahûdiler arasında ahiret ve cennetle ilgili polemiklerin yaşandığını dikkate alarak okunması gerektiğini ve Nisâ Sûresi 123. âyetle de⁹⁵ bağ kurulmasının gerektiğine dikkat çekmiştir. Ona göre cennete girmek ne salt belli bir dine mensup olmaya ne de iddia ve kuruntulara bağlıdır. Herkes için Allah'a, ahirete iman ve salih amel şartı vardır. Bakara Sûresi 62. âyetten her zümrenin cennete gideceğine dair bir çıkarım yapılamaz.⁹⁶

Mustafa İslamoğlu'na göre bu âyette cennet ve cehennemden bahsedilmemektedir. Ona göre Allah'a ve ahiret gününe inanıp salih amel işleyenlerin Rableri katında ecir alacakları, mahzun olmayacakları ve korkmayacakları açıkça beyan edilmiştir. Ayrıca O, cennete girmenin, cehenneme girmenin bir kategori olduğunu, Araf denilen bir yerin bulunduğunu, cennet ve cehennemin tabakalarının olduğunu ifade eder. Dolayısıyla O, burada bahsedilen zümrelerin cennete gireceklerine dair bu âyetten bir şey çıkmayaca-

93 Talat Koçyiğit, "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", İslâmî araştırmalar, Cilt: 3, Sayı: 3, Temmuz 1989, s. 86-94.

94 <http://www.suleymaniyevakfi.org/arastirmalar/cennete-kimler-girer.html>. (erişim: 28.03.2012); <http://www.kurandersi.com/kuran-sohbetleri/2010/bakara-Sûresi-62.âyet-kimler-cennete-girer.html>. (erişim: 27.03.2012).

95 Âyet meâlen şöyledir: "*İş, ne sizin kuruntunuza, ne de kitap ehlinin kuruntusuna göredir. Kim kötü bir iş yaparsa, onunla cezalandırılır. O, kendisine Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulabilir.*"

96 Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Düşün Yayıncılık, 2011, s. 15.

ğını; ancak Allah'a ve ahirete inanan ve de salih amelde bulunanların da ecirlerinin olacağını ifade etmektedir.⁹⁷

Son olarak Sait Şimşek "Hayat Kaynağı Kur'an" adlı tefsirinde, bu âyeti "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır."⁹⁸ âyeti ve "Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de vasıfları yazılı o ümmî Peygambere tâbi olurlar. O Peygamber ki kendilerine meşrû şeyleri emreder, kötülükleri yasaklar, kendilerine güzel ve hoş şeyleri mübah, murdar şeyleri ise haram kılar, üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar. Ona iman eden, onu destekleyen, ona yardımcı olan ve onunla beraber indirilen nûra tâbi olanlar var ya, işte felaha erenler onlardır. De ki: "Ey insanlar! Ben sizin hepinize Allah tarafından gönderilen Peygamberim. O ki, göklerin ve yerin hakimiyeti O'na aittir. O'ndan başka ilah yoktur. Hayatı veren de, ölümü yaratan da O'dur. Öyleyse siz de Allah'a ve O'nun bütün kelimelerine iman eden o ümmî Nebîye, o Resule inanın. Ona tâbi olun ki doğru yolu bulasınız."⁹⁹ âyetleriyle birlikte değerlendirmiş ve kurtuluşa ermenin biricik yolunun Hz. Peygamber'in çağrısına uymakla olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁰

Sonuç

Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri adlı eserinde Bakara Sûresi 62. âyette bahsedilen Sâbiiler, Yahûdiler ve Hristiyanların Allah'a ve ahiret gününe iman edip salih amelde bulunurlarsa cennete gideceklerine kanaat getirmiştir. Müstakil olarak yazdığı "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir" adlı makalesinde de bu konu üzerinde durmuş, burada da çeşitli âyetleri kendi görüşüne dayanak yapmıştır. Elbette ki Kur'an âyetlerini anlamak, yorumlamak kişinin kabiliyetine, donanımına ve hatta mizacına göre değişebilmektedir. Ateş'in de Kur'an alanında birikimi tartışmaya gerek olmayacak niteliktedir. Bununla birlikte bir beşer olan insanın ulaştığı veriler hatadan münezzeh olmadığı için tartışılabilir ve eleştirilebilir. Bizim de Ateş'in vardığı hükümlerle alakalı eleştirimiz olacaktır:

Birincisi Ateş, âyetin sebebi nüzûlünü göz önüne almamaktadır. Bu konuda herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır.

İkincisi, geçmiş müfessirlerin niçin bu âyetten kendi görüşüne uygun bir veriye ulaşmadıkları hususunda bir şeyler söylememektedir. Elbette ki her konu hakkında geçmiş müfessirler niçin kendisinin vardığı kanaate varmadılar diye araştırma, tefekkür yapmak zorunda değildir. Lakin konu imana,

97 <http://www.tivubu.com/video.php?vid=9825f622d>. (erişim: 28.03.2012)

98 Âli İmrân 3/85.

99 Âraf 7/157-158.

100 M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012, I, s. 98.

insanın ahiretteki durumuna ve ebedi saadetine taalluk etmektedir. Bu sebeple çok önemlidir. Çünkü burada varılacak sonuçlar dîn anlayışını tanımlamada farklı boyutlar sunan düşünceler içermektedir. Dolayısıyla bu konuda varılan sonuç, şâyet geçmiş alimlerin vardığı hükümden farklıysa, geçmiş alimlerin farklı veya yanlış hükme varmalarındaki sebepleri de ortaya koymak lazım ki yeni ve farklı yorum daha sağlam temeller üzerinde durabilsin.

Üçüncüsü ise Hz. Peygamber'in bu zümrelerin durumuyla ilgili hadislerine hiç değinmemiş olmasıdır.

Sonuç olarak Bakara Sûresi 62. âyetten geçmiş müfessirlerin ve Ateş'in vardıkları sonuç tamamen aksi yöndedir. Müfessirler Allah katında makbul dinin İslam olduğunu beyan etmişlerdir. Bu âyette kastedilenlerin ise İslam'dan önce kendi dinleri üzerine sahih bir şekilde iman eden ve salih amelde bulunan kimseler olduğunu vurgulamışlardır. "İman etmek" kavramı içerisine Peygamberlerin de girdiğini dolayısıyla Hz. Muhammed'e ve getirdiği Kitab'ın hükümlerine imanın şart olduğunu söylemişlerdir. Onlar âyeti sebebi nüzûlü dairesinde tefsir etmişlerdir. Ateş ise zikredilen zümrelerin Allah'a, ahirete iman etmeleri ve salih amel işlemleriyle cenneti hak edeceklerini ifade etmiştir. Ateş'in görüşleri çağdaş ilim adamları tarafından eleştiri konusu olmuş ve bu konuda Ateş'e yönelik ilmi tepkilerde bulunmuşlardır. Bizim kanaatimizde ayetin nüzûl sebebi dairesinde anlaşılması gerektiği yönündedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, el Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827), *Tefsîrî'l-Kur'ân*, (Thk. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1410/1989.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, el Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm (211/827), *Musannef*, (Thk. Habiburrahman A'zami), Beyrut 1403.
- Âlusî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah (1270/1854), *Ruhu'l-meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-azim ve's-seb'i'l-mes'ânî*, İdâretu't-tübâati'l-münîre, Beyrut ts.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989.
- Ateş, Süleyman, "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", İslâmî Araştırmalar, Cilt 3, Sayı: 1, Ocak 1989, s. 7-8. ss: 7-24.
- Atmaca, Gökhan, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.
- Bağdâdî, Ebû'l-Mensur Abdu'l-Kâhir, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, (Thk. Hilmi Kamil Abdu'l-Hâdî, Dâu'l-Adevî), Umman ts.
- Beydâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut ts.
- Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1995.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammad el-Farabi (400/1009), *es-Sihah tâcü'l-luga ve sıhâhi'l-arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Beyrut 1990.

- Çetin, Abdurrahman, "Nesih", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, ss: 579–581.
- Ebusuûd, Kâdî'l-Kudât Mahmut (982/1574), *Tefsîru Ebi's-Suûd*, (Thk. Abdulkadir Ahmet Ata, Mektebetü Riyadî'l-Hadîs, Riyad yy.
- Hâkim Nisâburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed (405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdülkadir Ata), Beyrut 1990/1411.
- <http://inkisaf.net/sayi-04/suleyman-atesin-cennet-kimsenin-tekelinde-degildir-baslikli-makalesinin-tenkidi.aspx>. (erişim: 28.03.2012).
- <http://www.kurandersi.com/kuran-sohbetleri/2010/bakara-suresi-62.ayet-kimler-cennete-girer.html>. (erişim: 27.03.2012).
- <http://www.suleymaniyevakfi.org/arastirmalar/cennete-kimler-girer.html>. (erişim: 28.03.2012).
- <http://www.tivubu.com/video.php?vid=9825f622d>. (erişim: 28.03.2012).
- İbn Âşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunûsî (1394/1973), *Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr*, Dâru Sahnun, Tunus, 1997.
- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (541/1147), *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (Thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Lübnan 1993/1413.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (327/938), *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-Azîm müsneden 'an Resûlillah ve's-sahâbe ve't-tabîin*, (Thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mekke 1997/1417.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Thk. Abdülgaffâr Süleymân Büндarî), Beyrut 1986.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1992/1413.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1373), *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-'Azîm*, Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşad, Hasan Abbay, Müessesetü Kurtuba, Kahire 2000.
- İbn Teymiyye, Ahmet b. Abdulhalim b. Abdüsselâm (786/1328), *Tefsîru âyâtin eşkilat*, (Thk. Abdulaziz b. Muhammed el-Halife), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1996.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn (1332/1914), *Mehâsinu'te'vîl*, I. Baskı, yy. 1957.
- Koçyiğit, Talat, "Cennet Mü'minlerin Tekelindedir", İslâmi araştırmalar, Cilt: 3, Sayı: 3, Temmuz 1989, s. 86-94, ss: 86-94.
- Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, I-XXIV, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *en-Nüket ve'l-uyûn tefsîri'l-Mâverdî*, (Thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim), Beyrut ts.
- Merâğî, Ahmet Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Matbaatu Mustafa el-Bânî, 1946 yy.
- Mukatil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan b. Beşir (150/767), *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, (Thk. Ahmet Ferit), I-III, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2003.
- Müslim b. el-Haccac, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî (261/875), *Sahihü'l-Müslim*, Dâru Taybe, Riyad 2006.
- Öztürk, Mustafa, Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri, Düşün Yayıncılık, 2011.
- Razi, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (606/1209), *Tefsîru'l-Kebîr= Mefâtihi'l-gayb*, Daru'l-fikr, Beyrut 1981

- Seyyid Kutub, *Fî zılâli'l-Kur'an*, Ter. Emin Saraç, Hakkı Şengörür, Bekir Karlığa, Akit Yayınları, İstanbul ts.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr fi tefsiri bi'l-me'sûr*, (Thk. Abdullah b. Abdulmuhasin et-Türkî), Kahire 2003.
- Şâtübî, Ebü İshâk İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnati (790/1388), *el-Muwâfakât fi usûli's-şerî'a*, (Haz. Abdullah Derrâzî), el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ ts.
- Şevkânî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî (1250/1834), *Fethü'l-kadîr: el-câmiu' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, Beyrut ts.
- Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2012.
- Taberi, Ebü Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid (310/923), *Câmiü'l-beyâni 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, (Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Kahire 2001/1422.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâburî (468/1075), *Esbâbü'n-nüzûl*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut ts.
- Yazıcı, İshak, "Nüzul Sebeplerini Bilmenin Kur'ân Tefsirindeki Önemi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 2, Samsun 1987, ss: 117-128.
- Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I, 373-375.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl*, (Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavviz, Fethi Abdurrahman Ahmed Hicazi), Riyad 1998/1418.
- Zerkeşî, Ebü Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (794/1392), *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, Kahire 1957/1376.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm (1953), *Menâhilü'l-irfân fi 'ulumi'l-Kur'an*, Mısır ts.